

УДК 316:343.9

Чаплик М. М.

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління.

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ У ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається стан дослідження кримінальних процесів в українському суспільстві у рамках вітчизняної кримінології та соціології. Українські кримінологи та соціологи відзначають, що суспільство опинилося у ситуації, коли кримінальні процеси вийшли за межі їхнього традиційного розуміння. Певні види протиправної діяльності в українському суспільстві, в першу чергу ті, що пов'язані із корупцією, стали буденним, масовим, постійно відтворюваним та соціально схвалюваним явищем, й така поведінка виявилася притаманною переважній більшості членів соціуму. У зв'язку із цим, автором розглядаються окремі теоретичні підходи та концепції вітчизняних дослідників, які пояснюють такий стан українського соціуму.

Ключові слова: злочинність, кримінальні процеси, кримінологія, соціологія злочинності, соціологія девіантної поведінки.

В статье рассматривается состояние изучения криминальных процессов в украинском обществе в рамках отечественной криминологии и социологии. Украинские криминологи и социологи отмечают, что общество оказалось в ситуации, когда криминальные процессы вышли за пределы их традиционного понимания. Отдельные виды противоправной деятельности в украинском обществе, в первую очередь те, которые связаны с коррупцией, стали обыденным, массовым, постоянно воспроизводимым и социально одобряемым явлением, и такое поведение является присущим преобладающему большинству членов социума. В связи с этим автором рассматриваются отдельные теоретические подходы и концепции отечественных исследователей, которые объясняют такое состояние украинского общества.

Ключевые слова: преступность, криминальные процессы, криминология, социология преступности, социология девиантного поведения.

The article deals with the study of the state of criminal processes in the Ukrainian society in the framework of national criminology and sociology. Ukrainian criminologists and sociologists say that society was in a situation where criminal processes have gone beyond their traditional understanding. Certain types of illegal activities in the Ukrainian society, especially those associated with corruption, have become commonplace, the massive, constantly reproducing and socially approved phenomenon, and this behavior is inherent in the vast majority of members of society. In this regard, the author discusses some theoretical approaches and concepts of domestic researchers that explain this state of Ukrainian society.

Keywords: crime, criminal processes, criminology, sociology of crime, sociology of deviant behavior.

Злочинність є невід'ємною частиною життєдіяльності людини протягом всієї історії Homo sapiens як біологічного виду. Відтак, за весь час свого існування людство намагалося протидіяти цьому девіантному явищу в тому числі й шляхом вивчення та пояснення його причин. Як результат – світовий та вітчизняний науковий досвід накопичив у своєму арсеналі значну кількість теорій та концепцій, які пояснюють як злочинну поведінку, так і девіантну поведінку взагалі.

Актуальність даної статті пов'язана із розглядом феномену поширення кримінальних процесів та практик в сучасному українському суспільстві. Процеси, які вже чверть століття відбуваються у вітчизняному соціумі, надзвичайно цікаві для дослідників, котрі є одночасно й їхніми сучасниками. У 1904 році М. Вебер відвідав американське місто Чикаго та порівняв його з «людиною, з якої зідрали шкіру так, що видно, як працюють її внутрішні органи» [1, с.36].

Подібне порівняння, на нашу думку, можна застосувати й щодо огляду кримінальних процесів, які протікають на наших очах в українському суспільстві. Кримінальні процеси є частиною суспільного буття та безперечно впливають як на українське суспільство, так і на важливі суспільні процеси, які відбуваються в ньому. При цьому, кримінальні процеси можна тлумачити у більш широкому контексті, ніж злочинність, адже, наприклад, якщо розглядати у якості кримінальної практики таке явище як корупцію, то можна констатувати, що воно є масовим та певною мірою торкається практично кожного з членів соціуму. Тому дослідження кримінальних процесів в українському суспільстві є важливим з точки зору розуміння загального руху вітчизняного соціуму та подальших перспектив його розвитку.

Теоретико-методологічну основу дослідження злочинності складають роботи таких класиків соціології, як Е. Дюркгейм та Р. К. Мертон. Зокрема Е. Дюркгейм вперше розглянув вплив явища соціальної дезорганізації на сплеск девіантної поведінки та назвав подібний стан суспільства аномією [2, с.207].

Р. К. Мертон дещо по-іншому трактував поняття аномії, а саме: «як симптом розходження між культурно приписаними устремліннями та соціально структурованими шляхами здійснення цих устремлень» [3, с.247].

Ці дві концепції аномії не заперечують, а лише доповнюють одна іншу. Російський соціолог В. Афанасьєв зауважує що «якщо перша акцентує увагу на перехідних періодах у розвитку суспільства, то друга – на стадіях відносно стабільного функціонування» [4, с.69].

Продовжуючи тему аномії та екстраполюючи її на вітчизняні реалії доцільно озвучити й ідеї вітчизняних соціологів Є. Головахи та Н. Паніної, які визначають аномію як «загальну соціопатію, яка є «перехідним» соціальним явищем між «вічними» соціальними девіаціями (так званою «антисоціальною поведінкою») та специфічними соціопатіями конкретного суспільства, які характерні тільки для даної суспільної системи та подолання яких, власне, й означає завершення трансформації даної системи в якісно новий стан» [5, с.90].

Крім того, світовий досвід накопичив достатню кількість теорій та концепцій, автори яких – Е. Сатерленд, Г. Беккер, К. Шоу, Т. Селлін, Н. Крісті та інші [2, с. 207-216; 6, с. 39-57] пояснюють як злочинну поведінку, так і злочинність як соціальне явище.

Водночас в Україні склалася така ситуація із злочинністю та її поширенням, яка потребує нових теоретичних підходів для її пояснення. Адже кримінальні процеси, які відбуваються в українському суспільстві, лише частково можна пояснити, спираючись на теоретичні напрацювання західної соціології. На нашу думку, ближче до розуміння сутності українських реалій виступають ідеї російських дослідників, зокрема Я. Гілінського, В. Волкова, Т. Заславської, В. Радаєва та інших, адже процеси, які відбувалися в обох країнах протягом певного часу мали багато спільного.

Вітчизняні науковці також намагаються пояснити особливості кримінальних процесів в Україні та досягли у цьому певних успіхів. Їхні ідеї є цікавими й з точки зору збагачення світового досвіду вивчення злочинності. Тому, варто зупинити увагу на окремих теоретичних підходах вітчизняних науковців для пояснення явища злочинності в Україні.

Отже, *метою* даної статті є огляд теоретичних підходів, що пояснюють кримінальні процеси в сучасному українському суспільстві.

Спочатку зауважимо, що у наш час злочинність є предметом дослідження в межах різних наук. Однак найбільший внесок у дослідження злочинності саме як соціального явища, її впливу на суспільство та вплив суспільства на злочинність зробили криминологи та соціологи. Тому варто зупинитися на криминологічних та соціологічних теоріях та концепціях, які пояснюють кримінальні процеси в українському суспільстві.

Зрозуміти процеси, які пов'язані із явищем злочинності в українському суспільстві, дають змогу ідеї вітчизняного криминолога В Дрьоміна, який є автором вітчизняної інституціональної криминології. На його думку «злочинність слід розглядати як особливого роду соціальну активність, різновид масової практики людей, що проявляється в злочинній поведінці. Указаний вид соціальної практики, виходячи зі змісту, спрямованості та соціально-правової оцінки, може бути названий кримінальною практикою, яка лежить в основі формування особливих соціальних інститутів» [7, с.397].

У свою чергу під поняттям «кримінальна практика» дослідник розуміє «широко розповсюджений різновид соціальної практики, специфічний соціальний досвід, який проявляється в поведінці, що заборонена кримінальним законом» [7, с.398].

У своїх роботах В. Дрьомін говорить про криміналізацію українського суспільства та розширене відтворення злочинності. Зокрема він зазначає, що «злочинність не просто вплетена у сучасні трансформаційні відносини: йде активний процес інституціоналізації окремих видів кримінальних практик, тобто перетворення злочинності в стійкий феномен, який постійно відтворюється, котрий, інтегруючись у систему суспільних відносин, які формуються (економічних та неекономічних), стає нормою (звичним зразком) поведінки» [8, с.462].

При цьому, на думку В. Дрьоміна, «можна говорити лише про інституціоналізацію окремих видів кримінальних практик. Однак далеко не всі кримінальні практики можуть мати властивості й ознаки, що дають підставу говорити про них як про інституціоналізовані соціальні явища, оскільки вони виконують явно деструктивні функції» [7, с. 402]. Адже такі злочини як вбивства, зґвалтування, тяжкі тілесні ушкодження, розбійні напади чи пограбування навряд чи можуть бути інституціоналізовані у сучасних суспільствах.

Вітчизняний правознавець В. Шакун зазначає, що «протиправна поведінка набула в Україні ознак досить усталеної правової реальності. До того ж форм протиправної поведінки безліч, і вона стала звичною для більшої частини суспільства. Вона змінюється залежно від багатьох чинників, пристосовуючись до змін у суспільстві» [9, с. 142].

На думку іншого українського вченого у галузі юриспруденції О. Костенка «криміналізація держави – це чинник, здатний зводити нанівець будь-які реформи. Україну виведе на шлях суспільного прогресу той реформатор, якому вдасться декриміналізувати державу» [10].

Дослідник зазначає, що «до тих пір, поки не відбудеться декриміналізація органів держави, годі й сподіватися на те, що в Україні відбуватимуться прогресивні реформи» [10]. Відтак «доля України сьогодні вирішується на шляху подолання кримінального свавілля, яке вразивши державну владу, паралізує функціонування політики, економіки, юстиції тощо» [10]. Ці слова український юрист висловив ще у 2005 році, але вони не втратили своєї актуальності й по сьогоднішній день.

Вітчизняні криминологи, на нашу думку, влучно окреслюють головний напрямок, в якому протікають кримінальні процеси – економіку. Зокрема О. Кальман зазначає, що «головним плацдармом, на якому розгортаються кримінальні баталії, є економіка. Масштаби злочинності у сфері економіки досягли такого рівня, що вони стали визначати характер та напрямок реформ не лише у сфері економіки, але і в системі державного будівництва та правоохоронної діяльності» [11].

Водночас проблема злочинності у вітчизняному науковому дискурсі вийшла з-під монопольної «опіки» лише правознавців. У наш час певну увагу їй приділяють і соціологи.

Творцем вітчизняної соціології злочинності як наукового напрямку є І. Рущенко. Він є автором однойменної монографії «Соціологія злочинності» та численних публікацій з різних аспектів проблеми злочинності та девіантної поведінки. І. Рущенку належить ідея трактування процесів, які відбуваються в українському суспільстві, у рамках концепцій «кримінальної революції» та «кримінального суспільства».

Як зазначає І. Рущенко для «кримінальної революції» потрібні наступні умови: «По-перше, потрібна масова соціальна база у вигляді знедоленого та кинутого напризволяще населення, рішуче налаштованого вижити будь-якими доступними засобами, не замислюючись щодо законності та протиправності своїх практик. По-друге, наглість, згуртованість, амбіційність лідерів злочинного світу, які не зупиняються перед тим, щоб кинути виклик владі, вдатися до кримінального терору, які переслідують мету встановити власний порядок, який уявляється їм більш справедливим та ефективним. По-третє, слабкість держави, корумпованість політиків, нездатність правоохоронних органів ефективно боротися з криміналітетом або прямий зговір поліцейських чиновників та суддів з босами мафії. По-четверте, наявність певної матеріальної бази, яка створює потужний мотив для «революціонерів» [12, с.198]. Як ми знаємо із новітньої історії України всі ці умови мали місце в українському суспільстві у 1990-х роках, які ще по-іншому отримали назву «лихі 1990-ті».

Вітчизняний соціолог запропонував чотири сценарії продовження «кримінальної революції»: 1) кримінальне свавілля остаточно перетворить країну у «зону кримінальної катастрофи», внаслідок цього для країни «реальним сценарієм може стати дезінтеграція» [12, с.207]; 2) перехід до авторитарного (або навіть і тоталітарного) правління та своєрідний обмін – проведення декриміналізації суспільства в обмін на згорання (або й навіть знищення) демократії; 3) «доведення «кримінальної революції» до логічного фіналу, коли кримінальний порядок стає формою або субститутом соціального порядку» [12, с. 208]; 4) «широка міжнародна допомога, власне постійний контроль, тиск європейських інституцій, суттєві зовнішні зобов'язання, які змусять-таки українську еліту прийти до консенсусу у питанні вибору

принципів української моделі соціального порядку, реформувати правоохоронні органи та, головне, зібратися з духом та думками на шляху просування до нормативного соціального порядку» [12, с.209].

На думку дослідника в Україні справдився сценарій, згідно з яким відбулося саме «доведення «кримінальної революції» до логічного фіналу». У зв'язку із цим І. Руценко висуває концепцію «кримінального суспільства» та аргументовано доводить, що «сучасне українське суспільство набуло рис «кримінального суспільства» як видової відмінності капіталістичної системи, яка зустрічається у країнах третього світу, в якій суспільне життя включає численні елементи кримінального як форми соціального» [13, с.4].

Також варто звернути увагу на ідеї вітчизняних соціологів, які безпосередньо не присвячені проблемі злочинності як такій, але надають точну характеристику тим процесам, які відбуваються в українському суспільстві. Так, Є. Головаха є автором поняття «аморальна більшість», яке відображає стан та особливості українського суспільства. На думку дослідника «сутність соціального феномену «аморальної більшості» полягає в тому, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємостосунки у різних ситуаціях спілкування та діяльності, розглядаються більшістю дорослого населення України як норми поведінки «моральних аутсайдерів» [14, с.20]. Говорячи про «аморальну більшість» Є. Головаха зазначає, що «за 1990-ті роки ця більшість явно зміцніла та близька до того, щоб стати «кваліфікованою більшістю», здатною здійснити «моральну революцію», створивши суспільний устрій, в якому чесність та порядність перестануть сприйматися у якості моральних орієнтирів соціальної поведінки» [14, с. 21]. Ці думки дослідник висловив ще у 2002 році, однак вплив феномену «аморальної більшості» на суспільство безумовно зберігається й у наш час.

На завершення декілька слів варто сказати й про кримінальні процеси, які наразі відбуваються в українському суспільстві. Революція, війна, економічна криза, зубожіння населення тощо безумовно суттєві впливають на кримінальні процеси в суспільстві. Зокрема наслідком війни є не тільки падіння життєвого рівня, а й такі явища як поява ветеранів, які пережили посттравматичний синдром, внутрішня міграція населення, та «розповзання» зброї по всій країні.

Ці події з новою силою сколихнули кримінальні процеси в суспільстві, що цілком пояснюється у межах концепції аномії Е. Дюркгейма. Тому, можна сказати, що до таких «звичних» для суспільства явищ як тотальна корупція чи тіньова економіка додався ще й сплеск злочинності у найнебезпечніших для соціуму формах: бандитизму, терактів, вбивств та інших насильницьких злочинів зокрема із застосуванням вогнепальної зброї.

До чинників, які впливають на кримінальні процеси у суспільстві, додамо реформу поліції, внаслідок якої змінюється не лише кадровий, а й якісний склад нових правоохоронців, яким ще бракує досвіду роботи: «закон Савченко», за яким із установ виконання покарань звільнюються небезпечні злочинці та кримінальні авторитети; збільшення кількості «злочинців у законі» в країні, що впливає на криміногенну ситуацію у суспільстві тощо.

Водночас мають місце й позитивні тенденції у подоланні поширення кримінальних процесів у суспільстві. Зокрема має місце те, що І. Руценко визначив як «постійний контроль, тиск європейських інституцій, суттєві зовнішні зобов'язання» української еліти перед світом. Цей тиск, в першу чергу, полягає у перегляді обсягів фінансової допомоги міжнародними інституціями, а то й взагалі у відмові в її наданні через відсутність ефективної боротьби із корупцією. Країни Заходу безпосередньо пов'язують питання економічної, фінансової та навіть політичної підтримки України із спроможністю еліти боротися та долати кримінальні процеси у державі. Відтак це спонукає державних мужів до здійснення реформ, у тому числі й у таких критично важливих для контролю над кримінальними процесами у суспільстві сферах, як правоохоронна та судова системи.

Ще однією позитивною тенденцією, яку ми спостерігаємо та яка здатна змінити ситуацію на краще, є ріст та зростання впливу громадянського суспільства на всі сфери суспільного життя.

Таким чином, розглянувши окремі теоретичні підходи щодо пояснення кримінальних процесів в українському соціумі ми можемо зробити наступні висновки. І кримінологи, і соціологи відзначають якісно новий стан злочинності в українському суспільстві. Вітчизняні науковці розуміють, що феномен злочинності в українських реаліях не відповідає традиційним уявленням про це девіантне явище і висувають власні інтерпретації існуючого в українському суспільстві стану речей. Цікаво, що і кримінологи, і соціологи під час аналізу кримінальних процесів в українському суспільстві приходять

практично до одних і тих же висновків. Це свідчить про наукову цінність та значущість наведених теоретичних підходів, які підтверджують одне одного.

Отже, огляд підходів та концепцій, які пояснюють кримінальні процеси в українському суспільстві, є важливим для більш чіткого розуміння того, що відбувається в українському соціумі. Крім того, вони також відіграють і прогностичну роль та сприяють виробленню подальшої державної стратегії щодо протидії злочинності та супутнім деструктивним явищам у суспільстві. В цілому дослідження кримінальних процесів та злочинності як соціального явища потребує подальшої теоретичної розробки із наступною практичною імплементацією заходів та механізмів їхньому запобіганню.

Література:

1. Зборовский Г. Е. История социологии: современный этап: учеб. для вузов / Г. Е. Зборовский; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования ХМАО – Югры «Сургут. гос. пед. ун-т»; Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Урал. федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина». – 2-е изд., испр. и доп. – Сургут [и др.]: РИО СурГПУ, 2015. – 259 с.
2. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. / Нейл Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
4. Афанасьев В. С. Эволюция концепции аномии в социологии девиантного поведения / В. С. Афанасьев // Рубеж: Альманах социальных исследований – 1992. – №2. – С. 69-81.
5. Головаха Е. И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
6. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с.
7. Дрьомін В. М. Інституціональна концепція злочинності / В. М. Дрьомін // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – №1(1). – С. 388-408.
8. Дрёмин В. Н. Преступность в транзитивном обществе / В. Н. Дрёмин // Актуальные проблемы держави і права. – 2012. – Вип. 67. – С. 457-464.
9. Шакун В. Онтологічний вимір у кримінології / В. Шакун // Право України. – 2010. – №7. – С. 136-144.
10. Костенко О. Формула декриміналізації держави [Електронний ресурс] / О. Костенко. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mail/1113900158.html>
11. Кальман А. Г. Что противопоставит преступности [Електронний ресурс] / А. Г. Кальман // Зеркало недели. – 2009. – №8. – 7 марта. – Режим доступу: http://zn.ua/LAW/что_protivopostavit_prestupnosti-56326.html
12. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор / И. П. Рущенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 194-210.
13. Рущенко І. Від «кримінальної революції» до «кримінального суспільства» / Ігор Рущенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2014. – №2. – С. 3-22.
14. Головаха Е. Феномен аморального большинства в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения / Евгений Головаха // Мониторинг общественного мнения – 2002. – №6(62) – ноябрь-декабрь. – С. 20-22.